

UOT 94(479.24)

N.N.Mazanova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gasimova.nurana@mail.ru

XANLIQLAR DÖVRÜNDƏ ŞƏKİ ŞƏHƏRİNDƏ SAXSI MƏMULATI İSTEHSALI

Açar sözlər: *saxsı məmulatı, xanlıqlar dövrü, məişət qabları, tikinti, dulus ustaları, dulusçuluq emalatxanaları*

Azərbaycanda qədim tarixə malik olan saxsı məlumatı istehsalı həm tikinti sahəsində, həm təsərrüfat və həmdə məişət ehtiyaclarının ödənməsində mühüm rol oynayırdı. Sənətkarlıq istehsalının bir çox sahələri kimi, saxsı məmulatı da Şəkidə dərin tarixi köklərə malikdir.

Zəngin çeşidə malik olan dulus məmulatı hər şeydən öncə məişət ehtiyaclarını təmin etməkdən irəli gəlmişdir. Ona görə də Azərbaycanın dulus ustaları əhalinin zəruri məişət və təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif növ saxsı məmulatı istehsal etmişlər. İstifadə məqsədlərindən asılı olaraq ənənəvi saxsı məmulatına ərzaq məhsullarının emalı, hazırlanması və saxlanması su qabları, eləcə də su kəməri üçün saxsı məmulatı və tikinti sahəsində kərpic və kirəmit daxil idi.

Bu tarixi məlumat xanlıqlar dövründə saxsı məmulatı istehsalının davamlı əhəmiyyətinə işıq salır, onun bölgənin tarixində mədəni və iqtisadi təməl daşı kimi rolunu vurğulayırdı.

Н.Н.Мазанова

ГОНЧАРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ГОРОДЕ ШЕКИ В ПЕРИОД ХАНСТВ

Ключевые слова: *гончарное дело, период ханств, домашняя утварь, строительство, гончары, гончарные мастерские*

Гончарное производство, имеющее в Азербайджане древнюю историю, играло важную роль как в области строительства, так и в удовлетворении хозяйственных и бытовых нужд. Как и многие направления ремесленного производства, гончарное дело в Шеки имеет глубокие исторические корни.

Гончарное дело, имеющее богатое разнообразие, возникло прежде всего из удовлетворения бытовых нужд. Поэтому гончары Азербайджана производили различные виды керамики для удовлетворения основных бытовых и хозяйственных потребностей населения. В зависимости от цели использования традиционная керамика включала сосуды для воды для обработки, приготовления и хранения продуктов питания, а также керамику

для акведуков, а также кирпичи и плитку для строительства.

Эта историческая информация проливает свет на сохраняющуюся важность гончарного производства в период ханства, подчеркивая его роль как культурного и экономического краеугольного камня в истории региона.

N.N.Mazanova

POTTERY PRODUCTION IN THE CITY OF SHEKI DURING THE KHANATES PERIOD

Keywords: *pottery, khanate period, household utensils, construction, potters, pottery workshops*

The production of pottery, which has an ancient history in Azerbaijan, played an important role both in the field of construction and in meeting household and household needs. Like many areas of handicraft production, pottery has deep historical roots in Shaki.

Pottery, which has a rich variety, arose first from satisfying household needs. Therefore, the potters of Azerbaijan produced various types of pottery to meet the basic household and economic needs of the population. Depending on the purpose of use, traditional pottery included water vessels for food processing, preparation and storage, as well as pottery for aqueducts and bricks and tiles for construction.

This historical information sheds light on the continued importance of pottery production during the Khanate period, highlighting its role as a cultural and economic cornerstone in the region's history.

Azərbaycanda saxsı məmulatı istehsalı sənətkarlığın qədim sahələrindən biri olaraq bu günümüzədək öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Erkən orta əsrlərin sonlarından etibarən saxsı məmulatı istehsalı özünün yüksək səviyyəsinə çatmışdı. Şirli qabların, su kəmərləri üçün saxsı boruların (tünglərin), tikinti işlərində geniş istifadə olunan kaşı və bəzək kərpiclərinin istehsalına başlanması bu dövrlə bağlı olmuşdur. XVII əsrin sonlarından başlanan və xanlıqlar dövründə də davam edən ümumi iqtisadi tənəzzül saxsı məmulatı istehsalına mənfi təsir göstərsə də, xanlıqlar dövründə məmulat istehsalında dulusçuluq aparıcı sahə olaraq qalırdı. XIX əsrin əvvəllərində məişətdə istifadə edilən müxtəlif təyinatlı məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi bu sahədə çalışan ustad sənətkarların işinin keyfiyyətini artırırdı ki, artıq dulus ustaları tərəfindən 50-dən çox müxtəlif çeşidli qab-qacaq istehsal olunurdu [3, s.168].

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində məişətdə daha çox ehtiyac duyulan su qabları, yemək qabları, süd məhsulları üçün qablar, evlərin qızdırılması və işıqlandırılmasında istifadə olunan vasitələrin istehsalına daha çox üstünlük verilirdi. Xanlıqlar dövrünə aid arxiv sənədlərində və

digər yazılı mənbələrdə Azərbaycanın Şamaxı, Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Ordubad və b. şəhərlərlə yanaşı, Şəki şəhərində də saxsı məmulatı istehsalı barədə məlumatlar verilir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Şəki xanlığının bir çox kəndlərində və Şəkidə gil qablar hazırlanırdı. Təkcə Şəki şəhərində saxsı sənətin istehsal edənlərinin sayı 29 nəfərə çatırdı [3, s.168].

XIX əsrin 40-cı illərində Şəki şəhərində Həsən Cəfər oğlu, Kərim Ağababa oğlu, Abdulla Kəlbəli oğlu, Məmmədza Kərbəlayı Allahverdi oğlu, Ağamirzə Kərbəlayı Allahverdi oğlu, Məmmədağlı Kərbəlayı Cəfər oğlu, Rza Məşədi Saleh oğlu, Hacı Məmməd Kərbəlayı Əli oğlu, Salam Kərim oğlu, Həşim Məmmədəli oğlu kimi dulusçular fəaliyyət göstərirdilər [7]. Saxsı qabların xeyli hissəsi Şəkinin kəndlərində hazırlanırdı. XIX əsrin 80-ci illərində Şəkinin Küsnət kəndindəki iki “zavodda” gil bardaqlar istehsal olunurdu. Həmin “zavodlarda” ildə 180 bardaq istehsal olunaraq Şəki və b. bazarlara satışa çıxarılırdı. Bardaqların birinin qiyməti 20-80 qəpik idi [10]. Qəza rəisi Baş Göynükdə 1, Vartaşendə 10, Calut kəndində isə 8 “zavodda” dulusçuluq məmulatının hazırlandığını yazırdı [15, v.77-78].

1953-cü ildə Şəki yaxınlığında aşkar olunmuş və içərisində Nadir şahın adına zərb olunmuş gümüş sikkələr olan küpəni təsvir edən arxeoloq Y.A.Paxomov onun yüksək keyfiyyətlə hazırlandığını göstərirdi. Həmin saxsı qabın istehsal tarixi XVIII əsrin birinci yarısına aid edilir. Bu məlumat Şəkidə dulusçuluq sənətinin inkişaf etdiyi haqqında fikir yürütməyə əsas verir [14, s.83].

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən şəkiliblərin evlərinin işıqlandırılmasında istifadə olunan saxsı çıraqların hazırlanmasına da başlanmışdı [4, s.77].

Şəkinin bir sıra saxsı məmulatı istehsalı emalatxanalarında müxtəlif çeşidli qablar və tikintidə istifadə olunan bişmiş kərpic istehsalı işinin yüksək səviyyədə aparılması, burada öz işinin öhdəsindən bacarıqla gələn usta sənətkarların cəmlənməsi ilə bağlı olmuşdur. Qeyd edək ki, həm xanlıqlar dövründə, həm də sonrakı illərdə Şəki şəhərində saxsı məmulatı ilə məşğul olanların sayı çox olmamışdır. 1824-cü ilin məlumatına görə, Şəki şəhərində 29 dulusçu işləmiş, 1846-cı ildə isə 7 dulusçuluq emalatxanasında 7 usta və 14 köməkçisi olmaqla, 21 nəfər çalışmışdır. Onlar bir ildə 2600 rublluq iş görürdülər. İşçilərin illik əmək haqqı 420 rubl idi. Həmin ildə şəhərdə 3 kərpicçilik emalatxanasında 3 ustanın və 18 işçinin çalışdığı məlumdur. Bir ildə 3000 rublluq iş görən bu işçilərin əmək haqqı isə 540 rubl idi [6]. 1849-cu ildə Şəkidə dulusçuluq emalatxanalarının sayı 8-ə çatırdı [9, s.72]. 1886-1887-ci illərdə Şəki şəhərinin birinci hissəsində Hacı Abbas Haqverdi oğlunun, Məşədi Bağır Əbdüləzim oğlunun, Hacı Rəsul Qədim oğlunun, Əlibala Əli oğlunun, Fərhad Bəkir oğlunun, Rəsul Əhməd oğlunun və Melik Vartanyansın, ikinci hissəsində isə Mirzəli Bəkir oğlunun,

Hacı Musa oğlunun, Qəhrəman Məhərrəm oğlunun və Mahmud Bəkir oğlunun dulusçuluq emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi [16, v.71-71 arx.]. Şəhərin ikinci hissəsində olan dulusçuluq müəssisələri daha iri müəssisələr hesab olunurdu [16, v.71-71 arx.].

Şəhərdə evlərin tikintisində əsasən adi çay daşına üstünlük verilməsi, bişmiş kərpicdən isə yalnız küncələrin hörülməsində istifadə olunması bişmiş kərpic istehsalını məhdudlaşdırırdı. Şəhər əhalisinin həm varlı, həm də kasıb zümrələrinin məişətində ən çox mis qablardan istifadəyə meyllilik gildən hazırlanan qabların istehsalının genişlənməsini əngəlləyirdi. 1850-ci ilin məlumatına görə, Şəki şəhərində 4 kərpic emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Bu emalatxanalarda istehsal olunan kərpiclərin hər min ədədinin qiyməti 6 rublla hesablanırdı. Bu emalatxanalar daimi deyil, yalnız müəyyən sifarişlər aldıqda işləyirdi. Şəki şəhərində həmin ilin məlumatına görə 5, kəndlərində isə 7 dulusçuluq emalatxanası vardı. Dulusçuluq məmulatlarının qiymətləri 1- 4 rubl arasında tərəddüd edirdi [12].

XIX əsrin 50-ci illərində Şəki şəhərində fəaliyyət göstərən kərpic istehsalı ilə məşğul olan emalatxanaların sayında azalma və ya artma baş vermədiyi halda, istehsal gəlirində artım müşahidə olunurdu.

1850-1860-cı illərdə Şəki şəhərində fəaliyyət göstərən 4 kərpic emalatxanasının illik gəliri yalnız 1860-cı ildə kəskin artmışdı, digər illərdə 266 rublu keçə bilməmişdi. Görünür, bu artım kərpicə ehtiyacın artması ilə bağlı olmuşdur.

Məlumdur ki, 1861-ci ildə Şəki şəhərində rus iş adamları V.Alekseyev, həmçinin Pavel və Pyotr Varonin qardaşlarına məxsus nəhəng buxar dəzgahlarının quraşdırıldığı filatur inşa edilməyə başladı. Elə həmin ildə kərpic istehsal edən emalatxanaların sayının kəskin şəkildə 15-dək artması bu hadisə ilə bağlı oldu. Bu emalatxanaların illik istehsal gəliri 880 rubla çatdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu illərdə Yelizavetpol quberniyasının yalnız Şəki şəhərində kərpic istehsalı ilə məşğul olan emalatxanalar fəaliyyət göstərmişdir. Yalnız 1876-cı ildən başlayaraq quberniyanın digər şəhərlərində də kərpic istehsalı ilə məşğul olan emalatxanalar fəaliyyətə başlamışdır. Həmin ildən etibarən Şəkinin kəndlərində belə emalatxanaların fəaliyyətə başlaması müşahidə olunur.

1883-1884-cü illərdə Şəki şəhərində yerli tacirlərin ipəkçilik “zavodlarının” inşasına başlanılması ilə həmin illərdən etibarən kərpic emalatxanalarının sayında da artım olmuşdur. Belə ki, Şəkidə 1883-cü ildə 2750 rublluq kərpic istehsal edən 8 emalatxana fəaliyyət göstərirdisə, 1884-cü ildə 18 emalatxanada 4800 rublluq iş görülmüşdü.

Şəki şəhərində 1886-cı ildən 1890-cı ilədək 7, kəndlərdə isə orta hesabla 29 emalatxana fəaliyyət göstərmişdir. 1891-ci ildə şəhərdə belə

emalatxanaların sayı 2-yə düşmüşdü. Kərpic emalatxanaların birində 4, digərində isə 5 nəfər çalışırdı. Hər bir emalatxana 30 min kərpic istehsal edə bilirdi. Həmin dövrdə min kərpic 12 rubla satılırdı [8, s.93]. 1892-ci ildə digər emalatxanalar da işlərini bərpa edə bilmişdi və onların sayı 6 olmuşdu.

Kərpic emalatxanalarının sayı şəhərdə inşa edilən möhtəşəm yaşayış binalarının, fabrik və zavodların tikintisinə uyğun olaraq azalır və ya artırıldı. 1875-ci ilin məlumatına görə, Şəki şəhərində iki iri fabrik və zavod var idisə, 1907-1908-ci illərdə 40-dək, çox da iri olmayan ipəkəyirən fabriklərin açılmasına başlandı. 1910-cu ildə Şəki şəhərində artıq 80 ipəksarıyan fabrik fəaliyyət göstərirdi [17, s.275]. 1912-cu ildə Şəkiddə ipəksarıyan fabriklərin sayı artıq 86-ya çatırdı [13, s.13]. Hal-hazırda Dövlət Turizm Agentliyinin tabeliyində olan “Yuxarı Baş” Milli-Tarix Memarlıq qoruğunun ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülən [1] və vaxtilə ayrı-ayrı iş adamlarının xüsusi evlərinin tikintisi də bişmiş kərpicə olan tələbatı artırırırdı. XIX əsrin sonlarında şəhərdə yeni rus-azərbaycanlı məktəblərinin inşası bu tikinti materialı ilə aparılırdı. [16, v.71-71 arx.]

Bu emalatxanalarda istehsal olunan kərpiclər tərəfləri 7-8 verş, qalınlığı 1 verş (1 verş = təxminən 4,4 sm.) olmaqla, kvadrat şəkildə hazırlanırdı. Şəhərdə Məmmədkərim Tağı oğluna, Qafar İbrahim oğluna və Ovanesə məxsus kərpic emalatxanaları daha çox məhsul istehsal edirdi [16, v.71-71 arx.].

XIX əsrin sonlarından – 1894-cü ildən kərpic istehsalı emalatxanalarının sayında gözəçarpacaq qədər artım baş vermişdi. Belə emalatxanaların sayı 1894-cü ildə 11, 1895-1896-cı illərdə 10, 1897-1898-ci illərdə 12, 1899-cu ildə isə 15 olmuşdur.

1872-ci ildə Şəki şəhərində kirəmit istehsalına başlandı. Şəhərdə ilk dəfə olaraq Şəki şəhər sakini Şahbazovun açdığı kirəmit “zavodu” şəhərdə kirəmit istehsalının əsasını qoymuş oldu. 1891-ci ildə artıq Şəki şəhərində 12 kirəmit emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Şəkililər tərəfindən min ədəd kirəmit 10 rubla alınırırdı. Kirəmit zavodunun daimi müştəriləri olduğundan, xüsusi sifarişlər nadir hallarda qəbul edilirdi. Hər bir emalatxanada ildə 800 rublluq 80 min kirəmit istehsal olunurdu. Bu emalatxanalarda ildə istehsal olunan kirəmitin dəyəri 9600 rubl idi [8, s.92]. Emalatxanaların işi mövsümü xarakter daşıyırdı. Emalatxanalar martın ortalarından oktyabrın sonlarına kimi işləyirdilər. Bu tip emalatxanaların əvvəllər sayı 5 olanda min ədəd kirəmit 25 rubla satılırdısa, sonralar onların sayının artması nəticəsində qiymət 10-15 rubla düşmüşdü [8, s.93]. XIX yüzilliyin 80-ci illərində Oxut kəndində 2, Zunudda 2, Şabalıdda 1, Baş Göynükdə 6, Baş Layskidə 2, Birinci Cunudda 1, İkinci Cunudda 1, Aşağı Layskidə 2, Aşağı Göynükdə 1, Vartaşendə 18, Sultan Nuxada 1, Bumda 5, Qutqaşendə 6, Küsnətdə 1, Xaçmazda 7, Xalxalda 1 kirəmit emalatxanası fəaliyyət göstərirdi [15, v.77-

78]. XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə 75 kərpic və kirəmit emalatxanası fəaliyyət göstərərək əhalinin tələbatını yetərincə ödəyirdi. Bunlar quberniyada fəaliyyət göstərən bu tipli kərpic və kirəmit emalatxanalarının 73 %-ni təşkil edirdi [11, s.411]. 1908-ci ildə Şəki şəhərində illik gəliri 4100 rubl olan 9 kərpic və kirəmit emalatxanası var idi. Kəndlərdə bu sahələrlə məşğul olanların sayı daha çox idi. Belə ki, 242 nəfər kərpic və kirəmit istehsalı (illik gəliri 40500 rubl) ilə məşğul olurdu [5, s.100].

Beləliklə, Şəki şəhərində saxsı məmulatları hazırlama sənətkarlığının yüksək səviyyədə inkişaf etməsi bu sahədə çalışanlar arasında ixtisaslaşmaya gətirib çıxarmışdır. Saxsı məmulatı istehsalı digər sənətkarlıq sahələrindən fərqli olaraq XX əsrin əvvəllərinə də inkişaf edən rəqabətə qatlaşa bilmişdir. Bu, saxsı məmulatına həm yerlərdə, həm də Şəkiddən kənarda böyük tələbatın olması ilə bağlı olmuşdur. İstər Şəki şəhərində, istərsə də onun kəndlərində saxsı məmulatlarının hazırlanması ilə məşğul olan ünlü usta sənətkarlar yetişmiş, onlar Şəkinin Azərbaycan sənətkarlıq mədəniyyətində yerinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli 132 nömrəli Qərarında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 3 noyabr 2021-ci il / “Xalq” qəz., Bakı, 2021, 5 noyabr
2. *Mustafayev A.N.* Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat) / A.N.Mustafayev. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.
3. *Mustafayev C.M.* Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002, 272 s.
4. *Vəliyev F.İ.* XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 424 s.
5. Ведомость о числе фабрик, заводов и мастерских Елисаветпольской губернии в 1908 году (по сведениям уездных начальников). Приложение № 10 // Обзор Елисаветпольской губернии за 1908 год. Елисаветполь: Типография Ахмеда Гаджи-Гасанова, 1909, 160 с.
6. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. Москва: Издательство Восточной литературы, 1958, 367 с.
7. Камеральное описание жителей города Нухи составленное в 1848 год. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond № 37, siyahı № 1, iş № 25
8. *Кобешавидзе Ф.* Город Нуха, черепичное и кирпичное производства // Сборник материалов для описаний местностей и племен Кавказа: [в 46

- томах]. Тифлис: Типография Канцелярии Главногоначальствующего Гражданской частью на Кавказе, 1891, вып XI, отдел I, с. 89-93
9. Краткий очерк некоторых городов Кавказского и Закавказского края // Кавказский календарь на 1850. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1849, отдел III, с.33-96
 10. Кустарная промышленность за Кавказом. Тифлис: Кавказ, 1882, 23 ноября
 11. *Науменко Е.* Елизаветпольская губерния. Тифлис: Типография штаба Кавказского военного округа, 1903, 418 с.
 12. О промышленности в Шемахинской губернии: земледельческой, мануфактурной и торговой / Кавказ, 1850, 15 марта
 13. Памятная книга Елизаветпольской губернии за 1912 год. Тифлис: Типография канцелярии наместника его императорского величества на Кавказе, 1913, 385 с.
 14. *Пахомов Е.А.* Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа: [в 8 выпусках]. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1957, вып. VII, 128 с.
 15. Список заведений, состоящим в Нухинском уезде и производящим свои действия ручным способом, а не посредством машин, аппаратов, механизмов и т.п. снарядов и приспособлений. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı, fond № 43, siyahı № 1, iş № 917
 16. Список существующих в гор. Нухе и уезда его фабричным и заводским помещениям, производящим свои действия по торговым документам 1886-1887 годы. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı, fond № 43, siyahı № 1, iş № 917, vərəq – 71-71 arxa
 17. Шелководство на Кавказе в 1910 году. Кавказский календарь на 1912. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, 1911, Статистический отдел, с. 270-275

Redaksiyaya daxil olub 23.08.2023